

DRAMATIK ASARLAR TILINING DISKURSIV TAHLILI (METAFORA MISOLIDA)

Nurislom Iskandarovich XURSANOV

dotsent

Filologiya fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Renessans ta'lim universiteti

Toshkent, O'zbekiston

e-mail: nurislomkhursanov92@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5714-2745

Annotatsiya

Maqolada ingliz va o'zbek dramalarida qo'llanilgan metaforalarning lingvokulturologik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: drama, metafora, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, kognitiv tilshunoslik, lingvokognitiv jarayon, konsepsiya, kognitiv-pragmatik yondashuv.

ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКА ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ МЕТАФОРЫ)

Нурислом Искандарович ХУРСАНОВ

доцент

Доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Университет образования Ренессанс

e-mail: nurislomkhursanov92@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5714-2745

Аннотация

В статье речь идет о лингвокультурологических особенностях метафор, используемых в английских и узбекских драмах.

Ключевые слова: драматургия, метафора, лингвокультурология, лингвопрагматика, когнитивная лингвистика, лингвокогнитивный процесс, концепт, когнитивно-прагматический подход.

Tilshunoslar, tarjimonlar, faylasuflar, psixologlar, filologlar, kognitiv olimlar va adabiyotshunoslar tomonidan olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar metafora tilning rivojlanishi va uning imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, fikr va tajribani uzatishda ulkan rol o'ynashini isbotlaydi. O'tmish va hozirgi boy madaniy va tarixiy tajribani umumlashtirgan holda odamlar ko'p hollarda metaforalarni qo'llash orqali muloqotga kirishadilar, bu borada o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va tajribalarini oshkor qilish va tinglovchiga yetkazishga yordam beradi. Birinchidan, tarixiy tilshunoslik sohasida shakllangan qarashlarga ko'ra,

soʻz maʼnolarining rivojlanishi koʻp jihatdan metafora hodisasi bilan bogʻliq, deb hisoblanadi. Maʼlumki, hind-yevropa oilasining koʻplab tillaridagi soʻzlar oʻzining koʻp maʼnosiga ega boʻlib, aniq jismoniy obyektlar nomlarini mavhum tushunchalar doirasiga metaforik tarzda oʻtkazishga bogʻliq. Shunday qilib, davom etayotgan semantik oʻzgarishlar – asl maʼnoning torayishi va kengayishi, birinchi navbatda, uni keyingi tushunish obyektini dastlabki vizual idrok etish bilan bogʻliqligi muhim sanaladi. Va bu ikki jarayonning tutashgan joyida soʻz maʼnosi yangi semantik maʼnolarni oʻzlashtirishi yoki ularni yoʻqotishi mumkin. Kognitiv lingvistika va lingvopragmatika oʻrtasidagi bogʻliqlik metaforani oʻrganishning antroposentrik yoʻnalishidir. Majoziy soʻzni oʻrganishga kognitiv-pragmatik yondashuvning asosi sifatida nafaqat lingvistik shakllar va moddalarning munosabati va birligi, balki trixotom birlik ham taxmin qilinadi: til – ogʻzaki aloqa –shaxs. Asosiy eʼtibor lingvistik vaziyatlarga qaratiladi, bunda shaxs jonli nutqning subyekti, nutqiy tafakkur obyektini, badiiy asardagi personaj sifatida ishtirok etadi [2]. Tilning faol talqini kognitiv-pragmatik tadqiqotning asosiy gʻoyasidir, chunki til ontologik jihatdan inson faoliyati mahsuli hisoblanadi.

Metaforani oʻrganishga kognitiv-pragmatik yondashuv doirasida asosiy eʼtibor muallif va qabul qiluvchi faoliyatining shaxsiy va ijtimoiy jihatlariga qaratilgan. Shu munosabat bilan badiiy adabiyotda metafora tasvirlanganda kommunikativ jarayonning shaxsiy va ijtimoiy-madaniy jihatlari hisobga olinadi. Bu uchta asosiy komponentni oʻz ichiga olgan ikkilamchi nominatsiya belgilarini oʻrganish zarurligini anglatadi: kognitiv, lingvo-pragmatik, lingvokulturologik [7]. Metaforada aks ettirilgan eng muhim jarayonlar hayotiy tajribani kontseptuallashtirish, yaʼni bilimlarning minimal tuzilmalarini taqsimlash va turkumlashtirish, yaʼni ularni kategoriyalarga birlashtirishdir [1]. Bu lingvokognitiv jarayonlar konsepsiyalarning paydo boʻlishi va shakllanishida ishtirok etadi va metaforani lingvopragmatik jihatdan oʻrganish imkoniyatini belgilab beradi.

Oʻzbek va ingliz dramatik diskursida tahlil uchun tanlangan matnlarda metafora pragmatik maʼnosining uchta asosiy jihatiga diqqat qaratish lozim [4]:

- 1) ma'lumot beruvchi, tavsiflovchi;
- 2) nazorat qilish (harakatlarni boshqarish, boshqalarning fikriga ta'sir qilish);
- 3) ekspressiv.

Ushbu ramka effektlari metaforalarni murakkab, ochiq, intuitiv, hissiy va xayoliy jihatdan uyg'otuvchi kognitiv holatlarni uzatish uchun kuchli vositaga aylantiradi. Bunda salbiy yoki ijobiy mazmunga ega assotsiatsiyalar paydo bo'ladi:

Ijobiy mazmunga ega:

MA'MUR. Kampir erib ketdilar, yuz gramm choy tutinglar.

XAKIM. Oyim shunaqalar, bir pov etib yonadilaru darrov o'chadilar.

(S.Ahmad, "Kelinlar qo'zg'oloni").

TEDDY: It was just lovely play... I suppose... that's all I suppose it was. Love play? Two bleeding hours? That's a bloody long time for love play! (H.Pinter, "The Homecoming")

Salbiy mazmunga ega:

FARMON (To'xtaga). Ermisan, nimasan? Xotining akalaring olida yalangoch yursa ham eting jimirlamaydi-ya. Aslida sen o'zingni xudo urgan. Opkir uyga. Etagi uzunroq ko'ylak kiydir. Ko'kragi o'lg'urga ham bir nima yopib qo'y.
(S.Ahmad, "Kelinlar qo'zg'oloni")

JIMMY: I told you-pusillanimous. Do you know what it means?

Cliff shakes his head

Neither did I really. All this time I have been married to this woman, this monument to attachment, and suddenly I discover that there is actually a word that's sum up. Not just an adjective in the English language to describe her- with- it's her name!

Pusillanimous! It sounds like some fleshy roman matron, doesn't it?

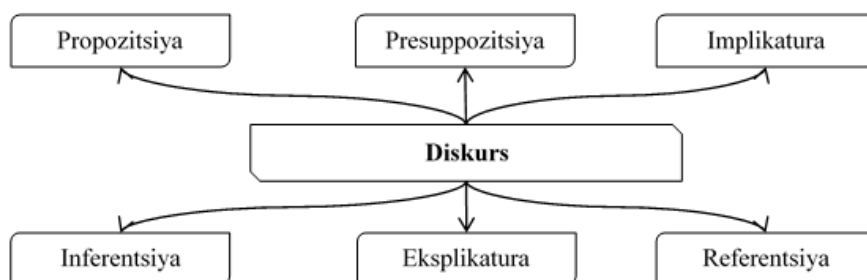
Cliff looks troubled and glances uneasily at Alison.

Poor old sectus!

...Pusey! What say we get the hell down to the Arena and may be feed ourselves to a couple of lions, huh? (J. Osborne, "Look Back in Anger").

Bir qator nazariyotchilarning ta'kidlashicha, bunday majoziy haqoratlar hatto inkor etuvchi tinglovchilarda ham o'ziga xos "sheriklik" ni keltirib chiqaradi, bu esa inkor etish samaradorligini pasaytiradi.

Yuqoridagi ma'lumotlarni umumlashtirgan holda badiiy matnda diskursni shakllantiradigan salbiy yoki ijobiy mazmunga ega assotsiatsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish lozim:

1-havola. Diskurs nazariyasining muhim tushunchalari [8].

Propozitsiya – qator gaplarning paradigmatic qayta o'zgarishlar bilan aloqador, fikrlarning tasdiq, buyruq, so'roq kabi turli kommunikativ vazifalari bilan o'zaro bog'liq invariant ma'nolaridir. U nutqiy vaziyatni ifodalab, tildagi lisoniy hodisalar vositasida tavsiflash, so'zlovchi yoki yozuvchini fikr ifodalashda asosli dalillar bilan qurollantirish kabi vazifalarni amalga oshiradi. N.Mahmudov [5]: "Gap semantikasi obyektiv va subyektiv ma'nolar munosabatidan tashkil topgan nisbiy butunlik" degan qarashga moyillik bildiradi. Gapning obyektiv mazmuni deganda, gap orqali ifodalangan va inson ongida aks etgan obyektiv voqelikni tushunadi. Bu voqelik sintaktik semantikaning nominativ yo'nalishida propozitsiya atamasi bilan nomlanadi. Propozitsiya ma'lum gap semantikasida o'z ifodasini topgan muayyan voqea, hodisa hisoblanadi" [6]. Umuman olganda, propozitsiya bilish jarayoni bilan bog'liq baholash xarakteridagi tushuncha bo'lib, semantik jihatdan ifodalanayotgan fikrning voqelik faktlariga mos kelishi yoki kelmasligini aks ettiradi.

Ma'lumki, presuppozitsiya pragmatik hodisa sifatida til belgisining nutq bilan bog'liq jihatlarini namoyish qiladi. Ayrim mualliflarning fikricha, presuppozitsiyaga pragmatik hodisa sifatida qaralishi shu ma'nodaki, u so'zlovchining gapda xabar berilayotgan yoki so'ralayotgan voqelikka nisbatan

muayyan nuqtayi nazarini aks ettiradi va “hukmning tabiiy asosi” “so‘zlovchilarning umumiy bilish fondi, ularning oldindan kelishuvi” sifatida talqin etiladi. Ilmiy manbalarda presuppozitsiya bu tarzda turlicha nomlangan bo‘lsa-da, til birligining ishorasi asosida gapda yashirin ifodalanuvchi axborot tarzida baholandi. Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat hamda nutq egalarining til ko‘nikmalari bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyati bo‘lib, mohiyatan gap qurilishi asosida yotuvchi yashirin hukmning tashqi ishoraga asoslanuvchi ko‘rinishini anglatadi [10]. Bunday tashqi ishora tilda moddiy ifodachisiga ega bo‘lganda, presuppozitsiya lingvistik xususiyat kasb etadi. Bu jihatdan, lingvistik presuppozitsiyaning gapda lisoniy vositalar ishorasi asosida yashirin ifodalanuvchi axborot tarzida baholanishi asosli.

Shu kunga qadar tilshunoslikda bu hodisaga nisbatan presuppozitsiya, prezumptsiya, tagbilim, ichki ma‘no, monema, pragmatik ma‘no, sigmatik ma‘no terminlari qo‘llandi. Presuppozitsiya asosiy hollarda gapda muayyan til birligining ishorasi asosida yashirin tarzda yuzaga chiqadi. So‘zlovchi obyektiv voqelik haqidagi muayyan axborotni gapda ochiq ifoda etishni xohlamaganda, presuppozitsiyaga yo‘l ochiladi [11]. Presuppozitsiyaning gapda ifodalanishi muayyan nutqiy vaziyatni, nutq egalarining til ko‘nikmalarini taqozo etadi. Presuppozitsiya nutqda turli sintaktik qurilmalar orqali yuzaga chiqadi. Bunday sintaktik qurilmalar bevosita propozitsiyani ham aks ettiradi. Presuppozitsiya orqali anglashiluvchi axborot esa sintaktik qurilmadan bu hodisani o‘rganish bilan bog‘liq mavjud ilmiy manbalar tahlili asosida lingvistik presuppozitsiyaga xos quyidagi eng umumiy belgilarni ajratish mumkin:

1. Lingvistik presuppozitsiya til birligining kontekst, nutq vaziyati, so‘zlovchi va tinglovchilarning voqelik haqidagi umumiy bilimlari hamda til ko‘nikmalari bilan bog‘liq jihatlarini aks ettiradi.

2. Lingvistik presuppozitsiya sintaktik strukturada yashirin ifodasiga ega bo‘lgan vaziyat ifodasi hisoblanadi.

3. Lingvistik presuppozitsiya gap tashqi strukturasi bevosita aks etmaydi, ammo gapning semantik strukturasi orqali yashirin ifodasiga ega bo‘ladi.

4. Lingvistik presuppozitsiya sintaktik strukturada muayyan tashqi signallari – ishora vositalariga ega bo‘ladi.

5. Lingvistik presuppozitsiyada nutq ishtirokchilariga oldindan ma’lum voqelik ifodasi o‘z aksini topadi.

6. Lingvistik presuppozitsiya asosiy hollarda tilda amal qiluvchi tejash tamoyili asosida yuzaga chiqadi.

7. Lingvistik presuppozitsiya propozitsiya bilan bir qatorda gapning semantik tuzilishida ishtirok etadi va har qanday gapni mazmunan murakkablashtiradi. Buning natijasida gapda shakl va mazmun birligi buziladi.

8. Lingvistik presuppozitsiya gapda bevosita ifodalangan propozitsiyaga semantik jihatdan aloqador bo‘lgan axborotni aks ettiradi va asosiy hollarda ayni propozitsiyaga semantik jihatdan zidlanadi.

Ma’lumki, lingvistik presuppozitsiyani o‘rganishda tilshunoslarning asosiy e’tibori unga ishora qiluvchi til vositalariga qaratildi. Negaki presuppozitsiyaga ishora qiluvchi til birliklarining lisoniy tadqiqi gap mazmuniy tuzilishidagi o‘ziga xos o‘zgarishlarni aniqlashda alohida o‘rin tutadi. Har bir tilning lingvistik presuppozitsiyaga ishora qiluvchi o‘z tashqi signallari mavjud.

Ma’lumki, lingvistik presuppozitsiyani o‘rganishda tilshunoslarning asosiy e’tibori unga ishora qiluvchi til vositalariga qaratildi. Negaki presuppozitsiyaga ishora qiluvchi til birliklarining lisoniy tadqiqi gap mazmuniy tuzilishidagi o‘ziga xos o‘zgarishlarni aniqlashda alohida o‘rin tutadi. Har bir tilning lingvistik presuppozitsiyaga ishora qiluvchi o‘z tashqi signallari mavjud.

N.D.Arutyunova chet el olimlarining tushunchalarini tahlil qilish asosida atamaning 5 ta asosiy ma’nosini aniqlaydi [3; 325–331].

1. Jumla ma’nosining kommunikativ jihatdan ahamiyatsiz elementlari (ekzistensial presuppozitsiyalar), ma’noning kommunikativ jihatdan ahamiyatsiz komponentlari so‘zning denotatga to‘g‘ri berilishini ta’minlovchi so‘zlar.

2. Ma’ruzachilarning hodisalar o‘rtasidagi tabiiy munosabatlar haqida taqdimoti (mantiqiy taxminlar).

3. Nutq aktining samaradorligi uchun shartlar (pragmatik presuppozitsiyalar).

4. Matndagi bir soʻz yoki gapning boshqa soʻz yoki gap orqali semantik belgilanishi (sintagmatik presuppozitsiyalar).

5. Ma'ruzachining nutqni qabul qiluvchining xabardorlik darajasi haqidagi fikri (kommunikativ presuppozitsiyalar).

Semantik presuppozitsiyadan farqli oʻlaroq, qoʻshimcha ma'no ham pragmatik ma'no hosil qilishi mumkin. Masalan, "*Nega qoqqan qoziqday turib olding?*" gapida koʻzlangan ma'no "Oʻzingizga munosib joy oling" semasiga ega. Yoki boʻlmasi ingliz tilidagi jumlasida "*Have you gone out of your mind or something?*" biron maqsadga erishish uchun harakat qilish yoki oldindan koʻzlangan maqsadga erishish ma'nosiga urgʻu berilmoqda [9].

Xulosa qilib aytganda, har xil turdagi presuppozitsiyalarning tabiati va ularning tasnifi boʻyicha ham bir qator nazariyalar va qarashlar mavjud. Dramatik diskursda presuppozitsiyaning ifodalanishi muallifning kommunikativ maqsadini namoyon qilish, nutqiy akti belgilash funksiyalari bilan yuzaga chiqadi. Soʻroq gaplarda presuppozitsiyani aynan bir shaklda ifodalanadi deb boʻlmaydi. Balki kontekstga muvofiq turli mazmun va shakllarda ifodalanishi mumkin. Demak, oʻzbek tilidagi dramatik diskursning pragmatikasi tahlilida quyidagilarga alohida eʼtibor qaratish lozim:

- soʻzlikning tanlanishi, soʻz muqobillarining qoʻllanilishi;
- nutqiy vaziyatning yuzaga kelishi, nutqiy vaziyatga aloqador hodisalar;
- qahramonlar nutqining pragmatik dasturi;
- nutqiy vaziyatni hisobga olgan holda fikrning adresatga taʼsiri;
- nutqning qanday koʻrunishda tashkil etilganligi va bunda nutqning oʻziga xosligi(monolog, dialog, polilog);
- turli lisoniy va nolisoniy birliklar, verbal va noverbal vositalardan foydalanish;
- fikrning mavzu va gʻoyaviy yoʻnalisah liniyasini baholash;
- suppozitsiya, presuppozitsiya, implikatsiya, subyektiv bahoning gender sterotiplarda xilma xilligi;
- gender sterotiplarga muvofiq nutqning xoslanishi va h.k.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. – Москва: Элипс, 2008. – 271 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Когнитивно-прагматическая субпарадигма науки о языке. Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания : сб. науч. тр. – Москва: Флинта: Наука, 2011. – С. 16–28.
3. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // ИАНОЛЯ. Серия литературы и языка. – 1973. – Т. 32. Вып. 1. – С. 325 – 331.
4. Демьянков В. З. О формализации прагматических свойств языка. Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики. – Москва: ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 197–222.
5. Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке: Дисс...канд. филол. наук. – Ташкент: 1977.
6. Нурмонов А. Шакл ва мазмун муносабати – лингвистик тадқиқотлар асоси //Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. – №4. – Б. 29.
7. Раупова Л. Диалогик нутқнинг дискурсив талқини (полипредикатив бирликлар мисолида): монография. – Тошкент: Фан, 2011.
8. Khursanov N. I. Ingliz va o‘zbek dramalarida verbal va nonverbal vositalar munosabati // O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2024. — 10-jild, № 1 (54). — B. 17-27.
9. Хурсанов Н.И. Дискурсивная интерпретация метафор в английской драме: когнитивно-прагматическая характеристика: Республиканская научно-практическая конференция «Современные направления лингвистики». 2024 – С. 258-264.
10. Khursanov N. Discourse and pragmatics: phenomena in linguistics. *Uzbekistan: Language and Culture*. 2023 Vol. 1. – pp. 30-45.
11. Korompot C., Siregar I., Khursanov N.I., Abdullaev D., Mohamed K. Investigating Gender DIF in the Reading Comprehension Section of the B2 First Exam. *Int J Lang Test*. 2024.: <https://doi.org/10.22034/ijlt.2023.421011.1301>